

Manole Brihuneț, Cimitirele ortodoxe din Republica Moldova. Istorie - Arhitectură - Sculptură (secolul al XVIII-lea - prima jumătate a secolului al XIX-lea (Cartdidact: Chișinău, 2019)

Abstract:

Tematica cimitirelor devine un subiect din ce în ce mai dezbătut din perspectivă interdisciplinară, care trezește interesul cercetătorilor din diverse domenii. Un asemenea exemplu îl oferă Manole Brihuneț, pictor-decorator, preot, teolog, cercetător științific, doctor în studiul artelor și culturologiei, care și-a valorificat teza de doctorat susținută la Chișinău^[1] prin publicarea unui consistent volum cu acest subiect.

După o lungă perioadă în care autorul a studiat din punct de vedere arhivistic, istoric, arhitectural și socio-cultural amenajarea cimitirelor și construcția edificiilor de cult din cadrul acestora și arhitectura ecleziastică de lemn, zidărie ori piatră din diferite zone ale Republicii Moldova, precum și monumentele funerare din cadrul locurilor destinate înhumării, el le-a reunit într-o lucrare de o importanță aparte pentru istoriografia contemporană din Republica Moldova, dar și pentru cea românească în ansamblu. Realizată sub forma unei monografii, lucrarea de față este o primă abordare istoriografică din această zonă care are ca temă centrală cimitirul, oferind astfel o imagine a patrimoniului spiritual reprezentat de acest spațiu sacru. Manole Brihuneț atinge un subiect necercetat și inepuizabil, oferind o imagine amplă a spațiului destinat înmormântării, precum și o imagine a evoluției acestui spațiu.

Lucrarea este structurată în patru ample capitole care detaliază problematica structurii cimitirelor vechi din Republica Moldova, axându-se pe un studiu minuțios al bibliografiei de specialitate în coroborare cu sursele directe oferite de arhive. Cu toate că este teolog prin formație, Manole Brihuneț reușește să îmbine laturile interdisciplinare ale subiectului, dând dovadă de obiectivitate și spirit critic, calități reflectate de metoda verificării informațiilor din sursele arhivistice prin cercetarea de teren.

Primul capitol, „Cimitirul ca obiect de studiu din perspectivă istorică, arhitecturală și artistică”, reprezintă un studiu comparativ între arealul geografic al Republicii Moldova și spațiile învecinate ale Moldovei și Țării Românești, aleatoriu și cu cel al Transilvaniei, dar și cu teritoriile limitrofe ale Ucrainei și Rusiei. Autorul împarte istoriografia problemei în patru mari perioade, influențate cu precădere de contextul politic: perioada țaristă (1812-1918), perioada interbelică, perioada sovietică (1944-1991) și cea de după anul 1991. Această împărțire are ca obiectiv înțelegerea evoluției interesului pentru subiectul tratat. O atenție deosebită este acordată surselor documentare, cât și lucrărilor din istoriografia străină.

Cel de-al doilea capitol este dedicat spațiului cultural al cimitirului, aici fiind tratate tipologia și semnificația cimitirelor, amenajarea acestora și construirea bisericilor cimiteriale, precum și evoluția de-a lungul secolelor XVIII-XIX a cadrului legislativ referitor la poziționarea, amenajarea și dezvoltarea cimitirelor. Sacralitatea cimitirului este principiul care ghidează evoluția planimetrică, dar și modul de organizare a cimitirului, existența unei biserici în centrul unui astfel de spațiu fiind imperios necesară. Cimitirul este văzut ca o expresie a manifestărilor arhitecturii și sculpturii tombale[2], care suferă totuși modificări influențate de evoluția societății, gradul de civilizație al comunității fiind un atribut important referitor în acest sens. Abordarea sociologică și culturală este de asemenea urmărită de autor, ca și cea privitoare la aspectele teologice, filosofice sau psihologice ale temei.

Evoluția cimitirelor și tipologia acestora sunt urmărite prin identificarea trecerii de la cimitirele parohiale din jurul bisericilor (de multe ori din grădina bisericilor, delimitarea dintre grădina bisericii și cimitirul bisericii fiind rareori prezentă), la amenajările de spații funerare în afara localităților. Aceste complexe funerare au o serie de componente specifice care sunt tratate în paginile volumului, precum: modul de amenajare și poziționare, construcțiile arhitecturale și monumentele funerare, nu în ultimul rând biserica, socotită nucleu al acestui ansamblu.

Din perspectiva zonei geografice cercetate, este analizată tipologia cimitirelor din trei mari regiuni: podișurile și câmpiile Moldovei de Nord, podișurile Moldovei Centrale și câmpiile și podișurile Moldovei de Sud[3]. În funcție de această clasificare geografică, autorul a selectat și identificat cimitirele vechi părăsite, cimitirele vechi folosite, urmele unor cimitire vechi din curțile bisericilor actuale și urme ale vechilor cimitire dispărute[4].

Manole Brihuneț clasifică aceste cimitire în funcție de mai mulți factori. Astfel, din punct de vedere al repertoriilor ariilor funerare, aceste spații sunt clasificate în: cimitire urbane, rurale și mănăstirești[5]. Odată cu avansarea cercetărilor, clasificarea s-a făcut și în funcție de planimetria spațiului, care este regulată, liberă și mixtă. Din punctul de vedere al particularităților reliefului, cimitirele au o planimetrie riguroasă sau un plan asimetric, adaptat reliefului. În funcție de amplasare, ele sunt amenajate în incinta localităților sau în afara acestora[6], desigur ca urmare a dezvoltării așezărilor în timp. De asemenea, această migrare a cimitirelor spre periferia așezărilor a fost condiționată de reglementările oficiale determinate de epidemii, reglementări cu caracter general, aplicate în funcție de zonă.

Dimensiunea cimitirelor este un alt criteriu de clasificare, autorul amintind cimitirele de dimensiuni mari, medii și modeste, în funcție de spațiul ocupat[7]. O altă clasificare este realizată în funcție de confesiune, existând cimitire confesionale creștine ortodoxe, cimitire evreiești și catolice, dar și cimitire interconfesionale[8].

Conform tradiției, în trecut oamenii doreau să fie cât mai aproape de biserică, astfel casele nou construite de cele mai multe ori erau așezate în jurul cimitirelor și al bisericii, ceea ce poate să reflecte și locul deosebit ocupat de cimitire în evoluția comunității respective, ele făcând legătura între lăcașul de cult și oameni[9].

Tot în acest capitol, autorul discută pe larg despre reglementările din secolul al XVIII-lea privind evoluția spațiilor funerare și construcția bisericilor, dar și despre cadrul legislativ din secolul al XIX-lea privitor la amenajarea acestor spații, practic trece în revistă transformările suferite de cimitire și legiferările adoptate de-a lungul timpului referitoare la înmormântarea defuncțiilor, precum și pe cele referitoare la aprobarea construcțiilor de biserici din cadrul cimitirelor.

Cel mai consistent capitol al lucrării, „Bisericile din cimitirele vechi”, se referă la

rolul și importanța bisericilor din cimitire. Edificarea acestor biserici, tipologia, dar și particularitățile stilistice și constructive sunt aspecte atinse în prima parte a capitolului. Este punctată trecerea de la construcțiile de lemn la edificarea din zidărie a bisericilor, începutul secolului al XIX-lea marcând acest moment, după care lăcașurile de cult au fost edificate mai mult din piatră. Cu toate acestea, verificarea situației bisericilor realizată în primii ani ai secolului al XIX-lea a condus la concluzia că 95% dintre biserici erau din lemn, foarte rar existând biserici din piatră[10].

În perioada de tranziție de la administrația moldovenească la cea rusească imperială, între anii 1812-1836, a fost încurajată ridicarea unor lăcașuri de cult din piatră. Construcția bisericilor a început să se facă mai strict, conform unor planuri prestabilite și aprobate, doar ulterior urmând ridicarea efectivă a edificiului cu caracter sacru. Datarea bisericilor este corelată de multe ori cu existența unor pisanii sau pietre de mormânt ale ctitorilor[11]. Cele două categorii de biserici analizate în paginile lucrării sunt clasificate în funcție de materialul, lemn sau piatră, din care au fost realizate, urmărindu-se și descoperirea similitudinilor dintre cele două categorii.

Tehnicile de construcție ale bisericilor din lemn, ridicate atât în cadrul parohiilor rurale, cât și în incinta mănăstirilor moldovenești[12], au fost urmărite în momentul identificării pe teren a bisericilor. Tehnica practică a fost cea în carcasă, care îmbina lemnul cu argila, aceasta fiind de două tipuri: în furci și limbă și uluc. Tehnicile sunt detaliate din punct de vedere al modului de realizare și exemplificate prin bisericile studiate[13]. De asemenea, cercetătorul a acordat atenție și problemei compartimentării bisericilor, de factură tradițională, care cuprindea altarul, naosul și pronaosul[14].

După instalarea administrației țariste, în spațiul cuprins între Nistru și Prut a fost interzisă construcția bisericilor din lemn, excepția făcând-o, conform regulamentului din 1828, localitățile sărace, care din cauza imposibilității de a construi un lăcaș de cult din zidărie puteau să construiască unul din lemn[15]. Astfel este punctat de către autor momentul trecerii de la bisericile de lemn la cele de zid.

Revenind la bisericile de lemn, Manole Brihuneț le clasifică în cinci tipuri, în funcție de planimetria clădirii: biserici cu plan dreptunghiular, biserici cu plan dreptunghiular și altar absidat din trei laturi, biserici cu plan dreptunghiular și cu absida altarului decroșată, biserici cu plan dreptunghiular cu naos supralărgit și biserici cu absidele laterale și absida altarului decroșate[16]. Concluzia principală cu privire la modul de realizare a bisericilor de lemn în această perioadă este că bisericile dispuneau de clopotniță, cazurile edificării turnului clopotniță deasupra pridvorului fiind mult mai tardive. O altă concluzie este legată de certificarea faptului că cele mai vechi biserici au fost cele din cimitire[17].

Influența lăcașurilor de cult din lemn asupra celor din piatră a fost resimțită în special sub aspectul planimetriei tradiționale, modificări existând doar în cazul implementării unor elemente noi, specifice epocii și stilului arhitectural caracteristic fiecărei perioade în parte[18]. Astfel, dacă după jumătatea secolului al XVIII-lea bisericile de zid au fost cele de tip trilobat, ridicate conform stilului tradițional, secolul al XIX-lea a adus cu sine modificări, apărând un tip nou de biserică, biserica de tip navă. Au fost adoptate și reglementări care au condus la schimbarea modului de edificare a bisericilor, precum: modificări ale învelitoarei la acoperișuri, încorporarea clopotniței, boltirea sau adăugirea turlei deasupra naosului[19].

Bisericile de zid sunt împărțite în mai multe categorii: biserici trilobate[20], biserici în plan dreptunghiular[21], biserici cu plan dreptunghiular cu rezalite[22], biserici

rotonde[23]. Fiecare dintre aceste categorii pot sau nu să posedă clopotnițe. Aceste categorii sunt bine documentate, așa cum ne-a obișnuit autorul, prin exemplificări corelate cu documentația de teren, bisericile prezentate fiind descrise din punct de vedere planimetric, cât și al modificărilor arhitecturale aduse de-a lungul timpului. Descrierea bisericilor este făcută în corelare cu cimitirul din jurul acesteia.

Unul dintre principalele subiecte abordate de cercetător a fost cel privind prețurile materiilor prime și costurile edificării unui astfel de lăcaș de cult, el având în vedere studiarea în amănunt a taxelor plătite, a meșterilor sau sumele aferente procurării materiilor prime[24].

Ultimul capitol al lucrării este dedicat construcțiilor arhitecturale și monumentelor funerare din cadrul cimitirelor, capitol structurat în trei sub-capitole, care tratează tipologia construcțiilor funerare, tipologia monumentelor funerare și comemorative-funerare însoțită de prezentarea pieselor reprezentative din această categorie, precum și alte elemente constitutive ale unui cimitir ca porțile de acces, împrejmuiri sau pristoluri ale vechilor biserici[25]. Autorul a vizat piese aflate în vechile cimitire, dezafectate, monumente funerare aflate în biserică sau în cimitirele noi și funcționale. A avut în vedere, unde a fost posibil, și atribuirea acestor piese unor ateliere de pietrărie sau meșteri. Cea mai veche piatră funerară atestată, descoperită fragmentar în așezarea Costești-Gârlea, a fost atribuită secolului al XIV-lea, fiind descrisă ca de tip oriental[26].

Un rol extrem de important în această cercetare l-au avut documentele care atestă comandarea unor monumente comemorative sau monumente de hotar, confirmate prin cercetarea de teren, fiind socotite în consecință mărturii documentare. Autorul consideră că monumentele comemorative fac și obiectul unor creații populare sau legende, astfel de creații fiind și surse documentare dacă sunt atestate prin alte documente plauzibile, exemplificând acest lucru prin câteva cazuri întâlnite în aceste zone[27]. Conform cercetărilor, monumentele funerare și cele comemorative sunt similare ca tipologie sau formă, diferențierea apărând doar din punct de vedere al textelor înscrise pe acestea, existând anumite formule specifice ale epitafului.

Materia primă a fost din toate timpurile esențială în edificarea unor monumente, indiferent de natura lor, astfel autorul corelează zăcămintele de roci și extragerea din carierele de piatră cu bisericile din zonele respective, cu o tradiție de prelucrare a pietrei.

În cercetarea sa, Manole Brihuneț a avut în vedere toate tipurile unui mormânt, el tratând gropile de înmormântare, sicriele, sarcofagele, arcosoliile, raclele, criptele sau gropnițele, definindu-le și identificându-le pe teren[28].

În urma identificării a peste o mie de pietre funerare, cercetătorul le-a împărțit în trei categorii, fiecare cu subtipurile aferente: lespezi, stâlpi și cruci de piatră[29]. Subtipurile acestor categorii sunt stabilite în special în funcție de epitaful și decorul identificate pe piesă, iar forma pieselor sau terminația acestora în partea superioară ajută la diferențierea unor tipologii diverse.

Anexele lucrării conțin un repertoriu al bisericilor și monumentelor comemorative atestate în cimitire[30], un altul al monumentelor funerare din cimitire[31] și registrul monumentelor protejate de stat din Republica Moldova (edificii de cult, monumente funerare și cimitire datate în perioada supusă analizei – secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)[32], însoțite de un util glosar de termeni care elucidează limbajul de specialitate utilizat în cadrul volumului, cât și o selecție din documentația fotografică de teren.

Lucrarea lui Manole Briauneț are un caracter unic prin prisma îmbinării cu succes a elementelor constitutive ale cimitirului cu exemplele concrete identificate prin ampla cercetare de teren care a durat ani întregi, devenind un volum imperios necesar, util atât istoricilor, cât și istoricilor de artă sau teologilor.

Keywords: *Orthodox cemeteries, Moldavia, Manole Briauneț*